

Κερά Κριτσά (Gerola, αρ.568)

Θέση

Εκτός Οικισμού, στη θέση Λογάρι

Τύπος

Τρίκλιτος καμαροσκεπής ναός με τρούλο στο κεντρικό κλίτος.

Περιγραφή

- Νότιο κλίτος (Αγία Άννα): Απλός καμαροσκεπής με 4 τυφλά αψιδώματα στο νότιο τοίχο.
- Κεντρικό κλίτος (Παναγία): Τρούλος με νευρώσεις που στηρίζεται σε 4 ορθογώνιες παραστάδες συμφυείς με τους πλευρικούς τοίχους.
- Βόρειο κλίτος (Άγιος Αντώνιος): Απλός καμαροσκεπής. 3 τριγωνικές αντηρίδες εκατέρωθεν των πλευρών.

Συντεταγμένες: 006-02-184 E 39-10-346 N

Αγία Άννα (Νότιο Κλίτος)

Σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα¹

Τεταρτοσφαίριο: (1) Άννα και Παναγία, Ημικύλινδρος: (2) Πέτρος Αλεξανδρείας, (4) Γρηγόριος, (4) Αθανάσιος, (5) Ελευθέριος.

Καμάρα: 1^η ζώνη, Θεομητορικός κύκλος, (6) Αναγγελία στον Ιωσήφ, (7) Η οικία του Ιωσήφ, (8) Η συνάντηση του Ιωακείμ και Άννας, (9) Η προσευχή της Άννας, (10) Η Ευλογία της Παρθένου από τους Αρχιερείς, (11) Γενέσιο, (12) Ύδωρ της Ελέγξεως, (13) Κολάκιο, (14) Όνειρο του Ιωσήφ, (15) Εισόδια Θεοτόκου, (16) Ταξίδιον της Βηθλεέμ, (17) Θεοτόκος με βρέφος.

2^η ζώνη, Αγιολογικός κύκλος / δισκάρια με αγίους: (18) Ερημίτης, (19) Αλέξιος, (20) Γουρίας, (21) Σάμων, (22) Διακοσμητικό, (23) Κωνσταντίνος, (24) Ιάμβλιχος, (25) Μαξιμιλιανός, (26) Αντώνιος, (27) Εξκουστωδιανός, (28) Μαρτίνος, (29) Ιωάννης, (30) Ιουστίνος, (31) Θεόδουλος, (32) Ζωτικός (34) Θεοφανώ.

Νότιος τοίχος, 3^η ζώνη: Αγιολογικός κύκλος (33) Θεόδωρος Στρατήλατης.

Βόρειος τοίχος, 3^η ζώνη: Αγιολογικός κύκλος (35) Ρωμανός, (36) Λέων, (37) Αρχάγγελος, (38) Βαρβάρα, (39) Κυριακή, (40) Ειρήνη.

Δυτικός τοίχος, 3^η ζώνη: Αγιολογικός κύκλος (41) Μαρία Αιγυπτία, (42) Επιγραφή, (43) Ζώσιμος.

---

¹ Gerola – Λασηθιωτάκης, 1961, αρ. 568. Διάφοροι άγιοι, σκηνές διάφορες και περιέργες, όνειρο Ιωσήφ, Παναγία σε προτομή στη νότια αγίδα (sic).

Παναγία (Κεντρικό Κλίτος)

Σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα²

Ιερό:

Τεταρτοσφαίριο: (45) Γαβριήλ, (46) Παναγία, (47) Μιχαήλ.

Ημικύλινδρος: (48) Νικόλαος, (49) Χρυσόστομος, (50) Μελισμός, (51) Βασίλειος, (52) Γρηγόριος.

Τόξο αφίδας Ζώνη 2 (βόρειο ποδαρικό): (44) Γαβριήλ (από Ευαγγελισμό) / Παναγία (από Ευαγγελισμό) / *Ζώνη 3 (βόρειο ποδαρικό):* (56) Στέφανος.

Καμάρα: (53) Ανάληψη, (60) Δαβίδ, (61) Σολομών, (63) Παντελεήμων, (64) Ερμόλαος.

Βόρειος τοίχος: (54) Τίτος, (55) Ανδρέας.

Νότιος τοίχος: (57) Πολύκαρπος, (58) Ελευθέριος, (59) Ρωμανός

Βόρειος πεσσός: (62) Κύρικος, (65) Ιουλίττα.

Τρούλλος με νευρώσεις:

Ζώνη 1, (66) 4 άγγελοι / *Ζώνη 2,* (67) Βαϊοφόρος, (68) Λάζαρος, (69) Βάπτιση, (70) Μεσοπεντηκοστή / *Ζώνη 3,* (71) 12 Προφήτες.

Σφαιρικά τρίγωνα: (72 – 75) 4 Ευαγγελιστές.

ΝΑ πεσσός: (76) Χριστός και Παναγία.

Ν εσωράχιο: (77) Πεντηκοστή

ΝΔ. πεσσός: (78) Αγία , (80) Βάκχος, (83) Πέτρος, (85) Άννα και Μαρία, (86) Ανδρέας.

ΒΔ. Πεσσός: (79) Σέργιος, (82) Φραγκίσκος, (84) Γεώργιος.

Καμάρα:

(87) Εισόδια, (88) Μυστικός Δείπνος, (89) Γέννηση , (90) Βρεφοκτονία, (91) Δείπνο του Ηρώδη, (92) Εις Άδου Κάθοδος, (93) Σκηνές Παραδείσου: Χειρουβείμ σε θύρα παραδείσου, ο καλός ληστής, Μαρία και Ισαάκ, Αβραάμ και Ιακώβ, ψυχές των δικαίων.

Δυτικός τοίχος: Ζώνη 1 (άνω) , (94) Ποινές κολασμένων, (95) Σταύρωση.

Ζώνη 2 (κάτω), (96) Ελένη, (97) Κωνσταντίνος, (98) Δημήτριος, (99) Αρχάγγελος.

---

² Gerola – Λασηθιωτάκης, 1961, αρ. 568. Ανάληψη., κολασμένοι.

Άγιος Αντώνιος (Νότιο Κλίτος)

Σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα³

Ιερό: Τεταρτοσφαίριο αφίδας, (100) Παντοκράτωρ. Ημικύλινδρος αφίδας, (101) Μελισμός, (102) Χρυσόστομος.

Βόρειος τοίχος: (103) Θεοδόσιος Κοινοβιάρχης, (104) Ιωάννης Καλυβίτης, (105) Αγία Οσία, (106) Αναστασία, (107) Γεώργιος Διασωρίτης, (108) Πολυχρόνια, (109) Κτήτορες και επιγραφή.

Εσωράχιο νοτίου τοίχου: (110) Συμεών ο Στυλίτης.

Νότιος τοίχος: (111) Μακάριος, (112) Αντώνιος;, (113) Ευγένιος, (114) Μαρδάριος, (115) Ορέστης, (116) Ανεμπόδιστος.

Καμάρα: (117) Ιωάννης ο Πρόδρομος, 12 Απόστολοι και άγγελοι, (118) Σπαράγματα της Δευτέρας Παρουσίας, (119) Άγγελος με ειλητάριο, (120) Χορός μαρτύρων και αγίων γυναικών, (121) Σκηνές Παραδείσου, Πέτρος με κλειδί και Χειρουβείμ, Μαρία με Ισαάκ, Αβραάμ και Ιακώβ, Ψυχές δικαίων, (122) Φρόνιμαι Παρθένοι, (123) Μωραί Παρθένοι, (124) Θάλασσα αποδίδουσα νεκρούς, (125) Ένθρονος Χριστός, (126) Ψυχοστασία.

---

³ Gerola – Λασηθιωτάκης, 1961, αρ. 568. Αφιερωτές.

Χρονολόγηση τοιχογραφιών Κεράς Κριτσάς

- Παπαδάκη – Oekland / Bissinger: Στην αψίδα του κ. κλίτους το πρώτο στρώμα χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι..⁴
- Bissinger: Το δεύτερο στρώμα του κεντρικού κλίτους χρονολογείται στα 1310/20.⁵ Η ζωγραφική του νοτίου κλίτους χρονολογείται στα 1320 «σε μια κοντινή χρονολογικά περίοδο με τη ζωγραφική του β' στρώματος του κεντρικού κλίτους». Η ζωγραφική του βορείου κλίτους χρονολογείται περίπου στα 1340.⁶
- Gallas, κ.α.: Η ζωγραφική του κεντρικού κλίτους χρονολογείται στα τέλη του 13^{ου} αι.. Η ζωγραφική του νοτίου κλίτους στο α' μισό του 14^{ου} αι. και του βορείου κλίτους στα μέσα του 14^{ου} αι.⁷
- Παπαδάκη – Oekland: Το πρώτο στρώμα τοιχογραφήθηκε στα μέσα του 15^{ου} αι. . Από το 1303 κ.ε. ανανεώνεται η ζωγραφική του ναού. Η τοιχογράφηση των πλαγίων κλιτών ξεκινάει από το 1320 κ.ε.
Τεχνοτροπικά: «Το β' στρώμα του κεντρικού κλίτους αποτελεί επαρχιακή εκδοχή των μορφών της μεσοβυζαντινής τέχνης με πρώιμο παλαιολόγειο λεξιλόγιο. Γραμμική επιπεδική οργάνωση και προσέγγιση του πραγματικού.»
«Η ζωγραφική του νοτίου κλίτους χαρακτηρίζεται από το δυναμισμό χρωμάτων και σχημάτων και την έντονη εκφραστικότητα».⁸

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Επιγραφή στο νότιο κλίτος: + *Ανεκενήστι κ(αι) ανι/ (στορή)θι ο Θίος και πάν-
Σεπτος να/ως της αγίας Άννας μητρός της / Θεο-
τόκου δια συνδρομής και / εξόδου του χω/ρίου
της Κρητζέας και δια συνεργίας κυρού Αντωνίου
του Λαμέρα και Ειγίνου τοπί(κλην) Σηνουλέτο.
Έτους ζω [...]*⁹

Τα γράμματα της χρονολογίας ορίζουν την εκατονταετία 1292-1392.¹⁰

Επιγραφή στο Βόρειο κλίτος: *Ανεκαινήσθη ο παρών δώμος του οσίου πατρός ημών
Αντωνί(ου) δι' εξόδου και συνδρομής κυρού Γεωργίου
του Μαζηζάνη και της συμβίου αυτού και των τέκνων*

⁴ Παπαδάκη – Oekland, 1967,105
Bissinger, 1995, 76

⁵ Bissinger, 1995, 133-4

⁶ Bissinger, 1995, 137-38

⁷ Gallas, κ.α., 1983, 428-9

⁸ Παπαδάκη – Oekland, 2000α, 73-76

⁹ Gerola, IV, 1932-35, 532

Καλοκύρης, 1952, 269

¹⁰ Παπαδάκη – Oekland, 2000α, 81

αυτ(ού). Αμήν...¹¹

Κατασκευαστικές Φάσεις

Χατζηδάκης: Το κεντρικό τρουλλαίο κλίτος κατασκευάζεται το 1300 ενώ τα πλάγια κλίτη στο α΄μισό του 14^{ου} αι..¹²

Καλοκύρης: Το νότιο κλίτος κατασκευάζεται στα τέλη του 14^{ου} αι., το κεντρικό κλίτος προστίθεται στο αρχικό νότιο στα τέλη του 14^{ου} αι. μαζί με το βόρειο.¹³

Gallas, κ.α.: Το κεντρικό τρουλλαίο κλίτος έχει κατασκευαστεί ήδη από το 13^ο αι. ακολουθούν τα 2 πλάγια καμαροσκεπή κλίτη.¹⁴

Παπαδάκη –Oekland:

- Φάση 1 (άγνωστος χρόνος): Μονόχωρος τρουλλαίος ανάλογος με **Άγιο Νικόλαο στο Αμμούδι**. Διακόσμηση με τοιχογραφίες στα μέσα του 13^{ου} αι..
- Φάση 2 (μετά το σεισμό του 1303). Ανακατασκευή των ανώτερων τμημάτων. Προσθήκη βεργίων στον τρούλλο.
- Φάση 3 (πρώτες δεκαετίες του 14^{ου} αι.) Ανανέωση της ιστορίας των τοιχογραφιών, επέκταση στους πλευρικούς χώρους.¹⁵

ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

- 1961 Φραξίματα ρωγμών, ανακεραμώσεις, υποθεμελιώσεις, ανακατασκευές επιχρισμάτων, στερέωση τοιχογραφιών.¹⁶
- 1969 Μετά από το σεισμό του 1969 ενισχύθηκε η υποθεμελίωση με λίθους και τσιμέντο και τοιχίο με οπλισμένο σκυρόδεμα. Ενισχύθηκαν οι αντηρίδες σε κάθε μακρά πλευρά, αφαιρέθηκε από την κάθε μία μέρος του πλάτους και ανακατασκευάστηκε τοιχίο από σκυρόδεμα, η εξωτερική όψη του οποίου καλύφθηκε με τοιχοποιία από ακανόνιστους λίθους. Οι ρωγμές των τοίχων και του τυμπάνου του τρούλου φράχθηκαν με τσιμέντο.¹⁷
- 1970-1 Στερέωση τοιχογραφιών στο νότιο κλίτος της Αγίας Άννας. Καθαρισμός τοιχογραφιών από άλατα και αιθάλη. Το 1971 στερέωση του τοιχογραφημένου κονιάματος με ενέσεις κόλλας και πρέσες. Καθαρισμός τοιχογραφημένων επιφανειών από λειχήνες και αιθάλη, έγιναν συμπληρώσεις με υδρόχρωμα και στερεώθηκε το χρώμα. Συμπλήρωση των αποκολλημένων

¹¹ Gerola, IV, 1932-35, 533

Καλοκύρης, 1952, 270

¹² Χατζηδάκης, 1952, 59-60

¹³ Καλοκύρης, 1952, 231 κ.ε.

¹⁴ Gallas, κ.α., 1983, 429

¹⁵ Παπαδάκη – Oekland, 2000α, 71

¹⁶ Παπαδάκη – Oekland, 1963, 314

¹⁷ Μπορμπουδάκης, 1970, 487-8

τμημάτων με κονίαμα κουρασανίου σε ουδέτερο χρώμα. Η τοιχοποιία αρμολογήθηκε με κουρασάνι. Αποκαταστάθηκαν: Αγία Άννα, ολόσωμοι άγιοι, στηθάρια αγίων και σκηνές από το θεομητορικό κύκλο.¹⁸

- 1971-2 Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης στην Αγία Άννα. Έγιναν στερεώσεις με κόλλα και καθαρίστηκαν κρυσταλλικά άλατα, λειχήνες και το στρώμα αιθάλης. Αποκαταστάθηκαν οι εξής σκηνές: Ευλογία Παρθένου, Γέννηση Θεοτόκου, Ύδωρ Ελέγξεως, Κολάκιο, Θλίψη Ιωσήφ, Εισόδια, Ταξίδι στη Βηθλεέμ, Θεοτόκος η Πύλη και Κοινωνία Μαρίας της Αιγυπτίας.¹⁹
- 1972-3 Εργασίες καθαρισμού στον Άγιο Αντώνιο. Στερέωση με ενέσεις κόλλας και πρέσες., καθαρισμός αλάτων, λειχηνών και αιθάλης, ζωγραφικές συμπληρώσεις με υδρόχρωμα. Αποκαταστάθηκαν συλλειτουργούντες Ιεράρχες, διάκονοι, Πλατυτέρα, Ανάληψη και ολόσωμοι άγιοι.²⁰

---

¹⁸ Μπορμπουδάκης, 1972, 668-9

¹⁹ Μπορμπουδάκης, 1973, 603

²⁰ Μπορμπουδάκης, 1973-4, 939

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καλοκύρης, 1952: Κ.Καλοκύρης, «Βυζαντινά μνημεία της Κρήτης. Η Παναγία (Κερά) της Κριτσάς», Κρητικά Χρονικά, ΣΤ'(1952), 211-70, ΠΙΝ. ΣΤ'-ΚΓ'.
- Μπορμπουδάκης, 1970: Ε.Μπορμπουδάκης, "Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης", ΑΔ25 (Χρονικά 1970), Β2, Αθήνα 1973, 479-499, πιν.420-433.
- Μπορμπουδάκης, 1972: Ε.Μπορμπουδάκης, "Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης", ΑΔ27 (Χρονικά 1972), Β2, Αθήνα 1976, 655-674, πιν.612-630.
- Μπορμπουδάκης, 1973: Ε.Μπορμπουδάκης, "Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης", ΑΔ29 (Χρονικά 1973), Β2, Αθήνα 1977, 597-607, πιν.563-580.
- Μπορμπουδάκης, 1973-1974: Ε.Μπορμπουδάκης, "Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης", ΑΔ29 (Χρονικά 1973-1974), Β3, Αθήνα 1980, 935-945, πιν.700-717.
- Παπαδάκη –Oekland, 1967: Στ. Παπαδάκη - Oekland, "Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της", ΑΔ 22 (Μελέται), Αθήνα, 1967, 87-112, πιν.57-77.
- Παπαδάκη-Oekland,2000α: Σ. Παπαδάκη – Oekland, «Βυζαντινοί Χρόνοι», Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του, Δήμος Αγίου Νικολάου, 2000.
- Χατζηδάκης, 1952: Μ.Χατζηδάκης, "Τοιχογραφίες στην Κρήτη", Κρητικά Χρονικά ΣΤ' (1952), 59-91, πίν. Β'-Ε'.

- Χρονάκη –Μοσχόβη,2001: Δ. Χρονάκη-Γ.Μοσχόβη, ΙερόςΝαός Παναγίας Βιγλιώτισσας Βιγλί Βουλισμένης Μεραμπέλλου. Μελέτη Στερέωσης και Αποκατάστασης, Ηράκλειο,2001.
- Bissinger, 1995: M.Bissinger, Kreta Byzantinische Wandmalerei, Μόναχο, 1995.
- Gallas, κ.α., 1983: K.Gallas, K. Wessel, M.Borboudakis, Byzantinisches Kreta, Μόναχο, 1983.
- Gerola, IV, 1932-35: G.Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta,4ος τόμος, Βενετία, 1932-1935.
- Gerola - Λασσιθιωτάκης, 1961: G. Gerola - Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο, 1961.